

ÜNİTE 2: DİLBİLGİSİ

Ünitede Ele Alınan Konular

- Türkçenin Ses Özellikleri
- Ünlüler ve Ünlü Uyumu
- Ünsüzler ve Ünsüz Uyumu
- Türkçe Sözcüklerde Bulunmayan Ses Özellikleri
- Türkçenin Ses Olayları
- Sözcük Vurgusu (Hece Vurgusu)
- Sözcük (Kelime) Türleri
- Ad (İsim)
- Sıfat
- Adıl (Zamir)
- Edat (İlgeç)
- Zarf (Belirteç)
- Ünlem
- Bağlaç
- Eylem (Fiil)
- Eylemsiler (Fiilimsiler)
- Cümle (Tümce)
- Cümlelerin Öğeleri
- Cümle Türleri
- Yüklemin Türüne Göre Cümleler
- Kuruluşuna Göre Cümleler
- Anlamlarına Göre Cümleler

- Cümle Çözümlemeleri
- Türkçenin Ekleri
- Yapım Ekleri
- Çekim Ekleri

Ünite Hakkında

- Dilbilgisi kuralları, örneklerle açıklanmaktadır.
- Türkçenin ses özellikleri, ünlü ve ünsüz uyumu, kurallar ve örnekler çerçevesinde işlenmektedir.
- Sözcük türleri üzerinde ayrıntılı bir biçimde durulmaktadır.
- Cümle konusu, öğeleri ve türleriyle işlenmekte; verilen bilgileri pekiştirmek için örnek cümle çözümlemeleri yapılmaktadır.
- Türkçenin ekleri, sınıflandırılarak örneklerle ele alınmaktadır.

Öğrenme Hedefleri

- Temel dilbilgisi konularını örneklerle öğrenmiş olacaksınız.
- Dilbilgisi kurallarının yazılı anlatımdaki gereğini ve önemini kavramış olacaksınız.
- Dilbilgisi kurallarını doğru uygulayabileceksiniz.
- Dilbilgisi ile ilgili eksiklerinizi gözden geçirme ve tamamlama olanağı bulmuş olacaksınız.
- Siz de anlatılan konuları açıklayıcı örnekler verebileceksiniz.

Üniteyi Çalışırken

- Anlatılan her konuyu dikkatle okuduktan sonra, yalnızca konu başlıklarını gözden geçirerek öğrendiklerinizi hatırlayın.
- Sık sık tekrar yaparak, bilgilerinizi pekiştirin.
- Uyarıları dikkatle okuyun.
- Verilen örneklere ek olarak siz de yeni örnekler bulun.
- Siz de ünite sonundaki sorulara benzer sorular oluşturarak yanıtlarını bulmaya çalışın.
- Ünite sonunda verilen kaynaklara ulaşp onlardan da yararlanmaya çalışın.

Giriş

Dilbilgisi kuralları, dilin öz yapısına ilişkin gözlem ve çözümlemeler yoluyla oluşturulmuş, dili tanımamızı ve kolayca kullanmamızı sağlayan bilgiler bütünüdür. Bir dilin iyi bilinmesi, kural ve özelliklerinin eksiksiz kavranmasıyla mümkündür. Ancak, unutmamalı ki hiçbir dil kurallar yoluyla ortaya çıkmaz; kurallar, dilin yapısından ve özelliklerinden doğar.

Dilin kendisiyle kuralları arasında diyalektik bir ilişkiden söz edilebilir: Dil, kurallarını saptayıp sistemleştirmemize olanak verirken, bu kuralların doğru uygulanması da dili geliştirir, zenginleştirir. Örneğin, dilin sözvarlığının çözümlemeci bir yaklaşımla ele alınmasıyla bulunmuş olan yapım ekleri, yeni gelişmeler ve gereksinimler doğrultusunda dile kazandırılması gereken yeni sözcüklerin türetilmesini sağlar.

Dil, canlı ve devingen bir olgudur; değişen koşullara ve ortaya çıkan gereksinimlere göre birtakım değişimlere uğrar, yenilenir, gelişir. Zaman içinde dile ilişkin kimi kural ve özelliklerin varlığını yitirdiği, buna karşılık dile yeni kural ve özelliklerin eklendiği görülür.

Dilbilgisi kurallarının mantığını kavramak çok önemlidir. Anlaşmamızı, yazılı ve sözlü iletişimimizi sağlayan doğal bir araç olan dilin toplumsal bir varlık olduğunu düşündüğümüzde, temel işlevini yerine getirebilmesi açısından kurallarının ne denli zorunlu olduğunu da fark ederiz. Böylece, bu kuralları öğrenme ve uygulama konusunda göstereceğimiz çaba daha da anlamlı hâle gelir.

Türkçenin Ses Özellikleri

Türkçede ses benzeşmeleriyle ilgili kimi önemli kuralları kavrayabilmek için, ünlülerin ve ünsüzlerin özelliklerini iyi bilmek gerekir. Bu özellikleri örneklerle gözden geçirmemiz yararlı olacaktır.

Ünlüler ve Ünlü Uyumu

Başka bir sese gereksinim duymadan çıkarılabilen seslere “ünlü” denir.

Türkçede ünlüler, çıkarılışları sırasında dilin durumuna ve dudakların biçimine göre gruplandırılır.

- a. Dilin arkada oluşu çıkarılan sesin “kalın”, önde oluşu “ince” olmasına neden olur.

Kalın ünlüler: a, ı, o, u

İnce ünlüler: e, i, ö, ü

- b. Dudakların yuvarlaklaşması çıkarılan sesin “yuvarlak,” düzleşmesi “düz” olmasına neden olur.

Yuvarlak ünlüler: *o, ö, u, ü*

Düz ünlüler: *a, e, ı, i*

- c. Çene açısının fazla oluşuyla çıkarılan sesler “geniş,” az oluşuyla çıkarılan sesler “dar” olarak nitelenir.

Geniş ünlüler: *a, e, o, ö*

Dar ünlüler: *ı, i, u, ü*

Türkçede ünlüler, sözcük içinde ya da sözcüklerin aldıkları eklerle birbirlerine uyum sağlar. Böylelikle “ünlü uyumu” oluşur. Ünlü uyumu “büyük ünlü uyumu” ve “küçük ünlü uyumu” olmak üzere ikiye ayrılır.

Büyük Ünlü Uyumu

Türkçede, bir sözcüğün kalın ünlülü hecesinden sonraki hecelerinde bulunan ünlüler de kalın; ince ünlülü hecesinden sonraki hecelerinde bulunan ünlüler de ince olur. Buna “büyük ünlü uyumu” denir:

kapı, ağaç, bakım, biçim, dize, yetiştirilmek...

Türkçe olmalarına karşın ünlü uyumuna uymayan az sayıda sözcük de vardır:

anne, kardeş, elma, hani, inanmak...

Kimi ekler büyük ünlü uyumuna uymaz. *-ken, -leyin, -gil, -mtırak, -yor* eklerinin ünlüleri, bitiştiği sözcüğe göre değişmez, hep aynı kalır:

bakarken, akşamleyin, dayımgil, yeşilimtırak, düşünüyor...

-daş eki kimi sözcüklerde büyük ünlü uyumuna uymaz:

meslektaş, dindaş...

-ki ilgi eki, “dünkü, bugünkü, çünkü” gibi az sayıda örnek dışında büyük ünlü uyumuna uymaz:

yanımdaki, yoldaki, okuldaki, ağaçtaki...

Küçük Ünlü Uyumu

Küçük ünlü uyumu iki biçimde gerçekleşir.

- a. Türkçe bir sözcükte, düz ünlünün bulunduğu heceden sonraki hecelerin de ünlüleri düz olur:

ağaç, çiçek, sıcacık, aradığımız, aldanişlar...

- b. Türkçe bir sözcükte, yuvarlak ünlünün bulunduğu heceden sonraki hecelerin ünlüleri ya dar-yuvarlak ya da geniş-düz olur:

gürültü, okul, güzel, gönül...

Bileşik sözcüklerde ünlü uyumu aranmaz: *bilgisayar, çekyat, dedikodu, gecekodu...*

Ünsüzler ve Ünsüz Uyumu

Bir ünlüye gereksinim duyarak çıkarılan seslere “ünsüz” denir.

Ünsüzler, çıkarılışları sırasında ses tellerinin ve ses yolunun durumuna göre gruplandırılır.

- a. Ses yolu daralarak çıkarılan ünsüzler “süreksiz (ötümsüz)”, daralmadan çıkarılan ünsüzler “sürekli (ötümlü)” olarak nitelenir:

Sürekli (ötümlü) ünsüzler: *f, h, ğ, j, l, m, n, r, s, ş, v, y, z*

Süreksiz (ötümsüz) ünsüzler: *b, c, ç, d, g, k, p, t*

- b. Ses tellerinin az titreşmesiyle çıkarılan ünsüzler “sert”, çok titreşmesiyle çıkarılan ünsüzler “yumuşak” olarak nitelenir:

Sert ünsüzler: *ç, f, h, k, p, s, ş, t*

Yumuşak ünsüzler: *b, c, d, g, ğ, j, l, m, n, r, v, y, z*

Ünsüz Uyumu

Ünsüzler, sertlik-yumuşaklık bakımından birbirlerini etkilerler, birbirlerine uyum sağlarlar. Buna “ünsüz uyumu” denir.

- a. Sert ünsüzlerden biriyle başlayan bir sözcük yumuşak ünsüzlerden biriyle başlayan bir ek alınca, ekin ünsüzü sertleşir:

bak-dı>bak-tı, çalış-gan>çalış-kan, simit-ci>simitçi...

- b. Yumuşak ünsüzle biten sözcüklere gelen ekler yumuşak ünsüzle başlar:

adda, oddan, hacdaki, biyologdur, sacdan...

“b, c, d, g” ünsüzleriyle biten kimi sözcüklerde, konuşma dilinde ünsüz sertleşmesi görülebilmesine karşın bu durum yazıya yansımaz.

- c. Türkçede, Arapça ve Farsça kökenli sözcüklerin “s” ünsüzünden önceki “b” sesi “p”ye, sert ünsüzlerden önceki “c” sesi “ç”ye dönüşmüştür:

*isbat>ispat, tesbit>tespit, müsbet>müspet, nisbet>nispet, tesbih>tespih;
mechul>meçhul ictimai>içtimai, techizat>teçhizat...*

Türkçe Sözcüklerde Bulunmayan Ses Özellikleri

IMPORTANT

Türkçenin kendine özgü ses özelliklerinin dışında kalan sözcükleri tanıyabilmek için birtakım ölçütler vardır. Bunlara bakarak bir sözcüğün Türkçe kökenli olup olmadığını kolayca anlaşılabılır.

- a. Türkçe bir sözcüğün ilk hecesi dışındaki hecelerinde geniş yuvarlak ünlüler (o, ö) bulunmaz. Bu özellikteki sözcükler yabancı kökenlidir:

doktor, horoz, motor, likör, masör, kreatör, kontör...

-yor ekini taşıyan sözcükler bu kuralın dışındadır: *ağlıyor, bekliyor...*

- b. Türkçe kökenli sözcükler şu seslerle başlamaz:

- **c:** *cefa, cehennem, cebir, cahil, cinnet* vb. sözcükler Türkçe kökenli değildir.
- **f:** *fabrika, fırsat, fena, fatura, fiil, fosfor* vb. sözcükler Türkçe kökenli değildir.
- **ğ:** Bu sesle başlayan hiçbir sözcük yoktur.
- **h:** *hayat, hikâye, hafız, hatıra, hidayet, hükümet, hürriyet* vb. sözcükler Türkçe kökenli değildir.
- **j:** *jilet, jandarma, jüri, jaluzi, jambon* vb. sözcükler Türkçe kökenli değildir.
- **l:** *limon, leke, lakin, lokanta, lazım, lüzum, latif, lütuf* vb. sözcükler Türkçe kökenli değildir.
- **m:** *mana, medeniyet, misafir, muhtar, melek, münasebet* vb. sözcükler Türkçe kökenli değildir.
- **n:** *nefes, nakil, nesil, nema* vb. sözcükler Türkçe kökenli değildir.

“Ne” sözcüğü ve bu sözcükle oluşturulan sözcükler Türkçe kökenlidir: *nere, neredede, niçin, neden...*

- **p:** *para, piyasa, patron, pardon, perşembe, peder* vb. sözcükler Türkçe kökenli değildir.
- **r:** *resim, radyo, ruhsat, röportaj, randevu, rica* vb. sözcükler Türkçe kökenli değildir.
- **ş:** *şekil, şikâyet, şehvet, şehir, şiddet* vb. sözcükler Türkçe kökenli değildir.

“Şişman, şişmek, şimdi, şu” sözcükleri ve bunlarla oluşturulan sözcükler Türkçe kökenlidir: *şişkin, şimdilik, şöyle, şurası...*

- **z:** *zarar, zahmet, zaman, zevk, zehir* vb. sözcükler Türkçe kökenli değildir.

Ses taklidi (ses yansıması) yoluyla oluşturulan sözcükler bu belirlemelerin dışındadır:

cızırtı, harıl harıl, fırıl fırıl, şap şup, mırıltı vb. sözcükler Türkçedir.

- c. Türkçe sözcüklerde iki ünlü yan yana bulunmaz. Şu sözcükler Türkçe kökenli değildir:

şiiir, şair, saat, menfaat, daire...

- d. “Anne, elli, belli” gibi az sayıda sözcük dışında, Türkçe sözcük köklerinde aynı ünsüz yan yana gelmez, yani “ikiz ünsüz” bulunmaz. Şu sözcükler Türkçe kökenli değildir:

millet, müddet, ayyaş, lezzet, hassas, şirret, tereddüt, dükkân...

Köklerle eklerin birleşme yerlerinde ikiz ünsüz oluşabilir:

yollar, yıllar, bıkkın, bitti, sessiz, ıssız, ussal...

- e. Türkçede sözcük ve hece başında çift ünsüz bulunmaz. Şu sözcükler Türkçe kökenli değildir:

grup, trabzan, staj, tren, klan, eksantrik...

- f. Türkçede sözcükler “b, c, g, d” ünsüzleriyle bitmez. Bu ünsüzlerle biten kimi Arapça ve Farsça kökenli sözcüklerin son sesleri Türkçe söyleyişe uyarak sertleşmiştir:

kitab>kitap, harb>harp, mirac>miraç, muhtac>muhtaç, tac>taç, milad>milat, vaad>vaat, red>ret, derd>dert, mesned>mesnet...

Bu seslerden biriyle biten biçimiyle, sert ünsüzle biten bir biçimi de bulunan farklı sözcükler bunun dışındadır:

hac (Kâbe ziyareti), *haç* (Hristiyanlığın simgesi); *od* (ateş), *ot* (bitki); *sac* (yassı demir çelik ürünü), *saç* (baş derisini kaplayan kıllar)...

- g. Türkçede, yabancı kökenli kimi sözcüklerde “b” ünsüzünden sonra gelen “n” ünsüzü “m”ye dönüşmüştür:

anbar>*ambar*, *anber*>*amberpenbe*>*pembe*, *çenber*>*çember*, *menba*>*memba*, *tanbur*>*tambur*...

Türkçenin Ses Olayları

Ünsüz Yumuşaması

- a. “p, ç, t, k” ünsüzlerinden biriyle biten bir sözcüğe ünlüyle başlayan bir ek geldiğinde, bu ünsüzler yumuşayarak “b, c, d, ğ”ye dönüşür:

kitap-ı>*kitabı*, *kâğıt-a*>*kâğıda*, *gereç-in*>*gerecin*, *sokak-a*>*sokağa*...

“p, ç, t, k” ünsüzlerinden biriyle biten özel adlar ünlüyle başlayan bir ek aldıklarında, ünsüz yumuşaması söyleyişe yansır; yazıda gösterilmez:

Mehmet’in (*Mehmedin*), *Ali Kasap’a* (*Ali Kasaba*), *Çetin Emeç’i* (*Çetin Emeci*), *Mamak’ın* (*Mamağın*)...

- b. Genellikle tek heceli olan ve “p, ç, t, k” ünsüzlerinden biriyle biten kimi Türkçe sözcüklerde bu durum görülmez:

süt-ün>*sütün*, *saç-ınız*>*saçınız*, *tek-i*>*teki*, *ka-a*>*kata*...

- c. “nk” ile biten sözcükler ünlüyle başlayan bir ek aldıklarında, “k” ünsüzü “g”ye dönüşür:

çelenk-i>*çelengi*, *renk-i*>*rengi*, *denk-im*>*dengim*, *kepenk-e*>*kepenge*...

- d. “g” ile biten Batı kökenli sözcüklere ünlüyle başlayan bir ek getirildiğinde, “g” ünsüzü “ğ”ye dönüşür:

filolog-a>*filoloğa*, *psikolog-un*>*psikoloğun*, *diyalog-u*>*diyalogu*...

Dar Ünlü Düşmesi

Kimi sözcüklerin son hecesinde bulunan dar ünlü, bu sözcükler ünlüyle başlayan bir ek aldığı anda düşer:

ağız-ım>ağzım, omuz-unuz>omzunuz, ufuk-a>ufka, şehir-e>şehre, burun- u>burnu...

İkilemelerde bu durum görülmez:

omuz omuza, burun buruna, koyun koyuna, şehirden şehire, ağızdan ağıza...

“y” Ünsüzünün Darlaştıracı Etkisi

- a.** “a” ve “e” ünlülerinden biriyle biten eylem kök ya da gövdeleri “-yor” eki aldıklarında, “a” ünlüsü “ı” ya da “u”ya, “e” ünlüsü “i” ya da “ü”ye dönüşür. Bu, yazıya da yansır:

başla-yor>başlıyor, otur-ma-yor>oturmuyor, dinle-yor>dinliyor, dinle-me yor>dinlemiyor, söyle-yor>söylüyor, gül-me-yor>gülmüyor...

- b.** “Demek” ve “yemek” eylemleri, -yor eki aldığı ve ünlüyle başlayan bir ek alıp araya “y” kaynaştıracısı girdiğinde, sonlarındaki “e” ünlüsü “i”ye dönüşür:

de-yor>diyor, ye-yor>yiyor, de-y-ecek>diyecek, ye-y-en>yiyecek, ye-y- ip>yiyip...

deyince, deyip sözcüklerindeki e korunur.

- c.** Son sesi “a” ya da “e” olan sözcüklere gelen -ecek, -en, -erek vb. eklerle araya giren “y” kaynaştıracısı, bu ünlülerin darlaşmasına neden olur; ancak bu, yalnızca söyleyişte kalır, yazıya yansımaz:

dinleyecek (dinliyecek), başlayan (başlıyan), ağlayarak (ağlıyarak)...

Sözcük Vurgusu (Hece Vurgusu)

Sözcüğün bir hecesinin öbürlerine göre daha vurgulu söylenmesi “sözcük vurgusu (hece vurgusu)”nu oluşturur.

Türkçede sözcük vurgusunun özel bir önemi vardır. Kimi sözcüklerin anlamsal bakımdan ayırt edilmesinde sözcük vurgularındaki farklılık doğrudan rol oynar. Örneğin, “tekrar” sözcüğünün ilk hecesini vurguladığımızda anlamı “yeniden”, ikinci hecesini vurguladığımızda anlamı “yineleme” olur. Bunun gibi, “yalnız” sözcüğünün ilk hecesi vurgulu söylenirse “sadece, ancak” anlamını; ikinci hecesi vurgulu söylenirse “tek başına olan” anlamını karşılar.

Türkçe, genellikle sözcüklerinin son hecesi vurgulu olan bir dildir:

insan, kitap, ağaç, bakır, yağmur, alan... Ancak, kimi sözcükler bunun dışındadır. Vurgusu son hecede olmayan belli başlı sözcükler şunlardır:

- Yer adları: *İstanbul, Ankara, Almanya, Rusya, Ordu, Konya, Bursa, İzmir, Tokat...*

İki heceli yer adlarında vurgu her zaman ilk hecededir: *Mersin, Uşak, İzmir, Hatay...*

- Zarfların (belirteçlerin) çoğu: *önce, şimdi, sonra, yarın, yine, böyle, asla...*
- Seslenme sözcükleri ve ünlemlerin çoğu: *evet, hayır, baksana, yahu, garson!...*

Normal söylenişinde vurgusu başka hecede olan sözcük ya da özel adların vurguları “seslenme” durumunda ilk heceye kayar: *Ahmet! Asker! Hey komşu!...*

- Yabancı kişi adları: *Lenin, Kafka, Tolstoy, Hitler...*
- Dil adları: *Türkçe, Fransızca, İngilizce, Almanca, Arapça, Farsça...*
- -ma/ -me olumsuzluk eki almış eylemler: *bakma, gelme, düşünme, ağlama, korkma...*
- Küçültme eki almış sözcükler: *küçük, ufak, minicik, azıcık, kısacık...*
- -gil eki almış adlar: *halamgil, amcamgil, dayımgil, Hasangil...*
- -ca/ -ce eşitlik eki almış sözcükler: *bence, sence, insanca, arkadaşça, güzelce...*
- -dır/ -dir bildirme eki almış sözcükler: *doğrudur, öğrencidir, bakandır, hastadır...*
- -la/ -le (<ile) eki almış sözcükler: *uçakla, arabayla, kardeşimle, kalemle.*
- -ken eki almış sözcükler: *sorarken, yazarken, okurken, bakarken...*
- -madan/ -meden eki almış sözcükler: *uyanmadan, gitmeden, düşünmeden, korkmadan...*
- -yor eki almış eylemler: *biliyor, anlıyor, kaçıyor, düşünüyor, sararıyor.*
- -arak/ -erek eki almış eylemsiler: *gezinerek, çekinerek, utanarak, koşarak*
- -dikça/ -dikçe eki almış eylemsiler: *yaşadıkça, gördükçe, okudukça, öğrendikçe...*

Tek heceli sözcüklerde vurgu aranmaz.

Sözcük (Kelime) Türleri

Belli bir anlamı karşılayan ses ya da ses birliğine “sözcük” (kelime) denir.

Sözcüklerin sessel yapılarıyla kavramsal içerikleri arasındaki ilişki saymaca ve uzlaşımaldır. Yani sözcüklerin sessel yapılarıyla anlamsal içerikleri arasında kendiliğinden ve zorunlu bir ilişki yoktur. Aynı nesne ya da kavramlara dünyanın farklı dillerinde farklı adlar verilmesi bunun en açık göstergesidir. Örneğin, “kapı” için İngilizcede “door,” Almancada “tür,” Fransızcada “porte,” İtalyancada “porta,” Latince “ostium,” Arapçada “bâb” sözcükleri kullanılır. Görüldüğü gibi, aynı varlığı karşılayan sesler topluluğu dillere göre farklılık göstermektedir.

Sözcük bilgisi belli bir eğitim sonucunda edinilir. Sözcükle sözcüğün kavramsal içeriği arasındaki ilişkiyi en iyi biçimde anadilimizde kurabiliriz. O yüzden, düşüncelerimizi daha rahat ve daha dolaysız olarak ancak anadilimizde ifade edebiliriz.

Türkçedeki sözcük türlerini şöyle sıralayabiliriz:

Ad (İsim)

Canlı ve cansız bütün varlıkları, duygu, düşünce ve tasarımları, durumları ve bunların birbirleriyle olan ilgilerini karşılayan sözcüklere “ad (isim)” denir.

Adlar, türlü bakımlardan bölümlenip incelenebilir. Genel olarak ikiye ayrılır:

Tür Adları (Cins İsimler)

Bir türden olan varlıkların hepsine verilmiş olan adlardır:

ağaç, kalem, kiraz, çiçek, kedi, yatak, masa, soba...

Özel Adlar

Bir tek varlığa verilen addır. Belli başlı özel adlar şunlardır:

a. Kişi ad ve soyadları:

Atatürk, Yıldırım, Deniz, Filiz, Zafer...

b. Hayvanlara verilen adlar:

Pamuk, Karabaş, Tekir, Yumoş...

c. Ulus (millet) adları:

Türk, Fransız, İngiliz, Arap...

d. Dil, din, mezhep ve tarikat adları:

Türkçe, İslam, Hıristiyanlık, Melamilik, Mevlevilik...

e. Ülke ve devlet adları:

Türkiye, Almanya, Fransa, Amerika Birleşik Devletleri...

f. Kent, ilçe, bucak, belde, köy, mahalle, bulvar, alan, sokak adları:

Ankara, Keçiören, Atatürk Bulvarı, Dirim Sokak...

g. Anakara (kıta), dağ, ova, deniz, göl, akarsu gibi coğrafya adları:

Afrika, Ağrı Dağı, Van Gölü, Kızıldeniz, Yeşilirmak...

h. Bayram, dönem ve özel gün adları:

Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı, Meşrutiyet, Tanzimat, Öğretmenler Günü...

i. Gezegen ve yıldız adları:

Mars, Satürn, Güneş, Merkür...

j. Savaş, barış ve antlaşma adları:

Ankara Savaşı, Karlofça Antlaşması...

k. Kurum ve kuruluş adları:

Türk Dil Kurumu, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Atatürk Kültür Merkezi...

l. Yapı, ören ve yapıt adları:

Çanakkale Köprüsü, Döner Kümbet, Atakule...

m. Kitap, dergi, gazete, sanat yapıtı adları:

Bakışsız Bir Kedi Kara, Yerçekimli Karanfil, Şiir Dili ve Türk Şiir Dili, Radikal, Milliyet Sanat, Dört Mevsim...

Ad Tamlaması ve Türleri

Adın başka adlarla kurduğu öbeğe “ad tamlaması” denir. Tamlamada ilk öbeğe “tamlayan”, ikinci öbeğe “tamlanan” adı verilir. Dört tür ad tamlaması vardır:

a. Belirtili Ad Tamlaması

Tamlayanın “-in” ilgi eki, tamlananın “-i” iyelik eki aldığı tamlamalardır:

Ankara’nın trafiği, okulun önü, arabanın kapısı, evin yolu, İstanbul’un havası...

Belirtili tamlamalarda, tamlayanla tamlanan arasına sözcükler girebilir:

annemin aklımdan hiç çıkmayan ve ömrüm oldukça unutmayacak olduğum bir sözü

b. Belirtisiz Ad Tamlaması

Tamlayanın ek almadığı, tamlananın 3. kişi iyelik eki aldığı tamlamalardır:

cuma gecesi, pazartesi sabahı, yalnızlık korkusu, kitap dostu...

c. Takısız Ad Tamlaması

Anlam yönünden birbirini bütünleyen adların ek almaksızın oluşturdukları tamlamalardır. Kimi dilbilgisi kitaplarında bu tamlama “sıfat tamlaması” olarak da anılır:

çelik kapı, yün kazak, demir çivi, gül yüz, deri çanta...

d. Zincirleme Ad Tamlaması

Ad tamlamalarının kendi aralarında yeniden tamlama kurmalarıyla oluşan tamlamalardır. Tamlayanlar ve tamlananlar birden çok sözcükten oluşabilir:

disiplin soruşturmasının sonucu, Eski Türk Edebiyatı hocasının söylediklerinin etkisi...

Sıfat

Adların nitelik ve nicelik yönünden durumlarını anlatan sözcüklere “sıfat” denir:

kırmızı kazak, terk edilmiş köy, kötü arkadaş, güzel insan, beş öğrenci...

Kimi sıfatların ilk hecesinin sonundaki ünsüz “m, p, r, s” ünsüzlerinden biriyle değiştirilip ya da ilk hece bu ünsüzlerden biriyle bitirilip sıfatın başına getirilerek “pekiştirmeli sıfatlar” oluşturulur:

sapsarı, yemyeşil, kıpkırmızı, tortop, bembeyaz, apayrı, kapkara...

Pekiştirmeli sıfatlar bitişik yazılır.

Adıl (Zamir)

Kişi, özlük, gösterme, soru ve belirsizlik kavramları vererek varlıkların yerlerini tutan sözcüklere “adıl (zamir)” denir:

ben, sen, o, biz, siz, onlar, kendim, kendin, kendi, kendisi, bu, bunlar, şu, şunlar, o, onlar, kim, ne, hangi, kaç, biri, birisi, bazı, kimi, birkaçınız, birçoğumuz...

Edat (İlgeç)

Sözcükler arasında ilgi kuran, kendi başına işlevi olmayan sözcüklere “edat” (ilgeç) denir:

gibi, kadar, hatta, için, bile, belki, eğer, yoksa, güya, hele...

Zarf (Belirteç)

Bir eylemin, bir sıfatın ya da bir başka belirtecin anlamını zaman, yer, ölçü, nitelik, soru kavramları bakımından etkileyen sözcüklere “zarf (belirteç)” denir:

Erken geldin.

Az konuşuyor.

En çok çalışan sensin.

Geç uyurmuş.

Pek güzel.

Ünlem

Türlü duygu ve heyecanları anlatan ya da bir doğa sesini yansıtan sözcüklere “ünlem” denir:

Ah! Oh! Hey! Şışt! Güm!...

Bağlaç

Eşgörevli sözcükleri birbirine bağlayan sözcüklere “bağlaç” denir:

ve, ile, çünkü, madem, ama, fakat, veya, ya, ya da, ki, de...

Eylem (Fiil)

Olumlu ya da olumsuz olarak zaman kavramı taşıyan ya da zaman kavramıyla birlikte kişi kavramı veren, iş, oluş, durum anlatan sözcüklere “eylem (fiil)” denir:

aldın, bakacak, görmüşler, seviyorum, anlarsın, düşünmedik, bileceksiniz, ağlardık, yazıyorsun...

Eylemsiler (Fiilimsiler)

Olumsuzu yapılabilen, tümleç alabilen, eylem bölümünden sözcüklere “eylemsi (fiilimsi)” denir:

bakıp, gülerek, oynayan, düşünmeden...

Üç tür eylemsi vardır:

a. Ortaçlar (Sıfat Fiiller)

Eylem soylu olmalarına karşın cümlede ad ve sıfat gibi görev yaparlar, tümleç alabilirler. Başlıca ekleri şunlardır:

-an/ -en: bakan (göz), gören (göz), duran (tekerlek), düşünen (adam), soran (kişi), okuyan (öğrenci) , araştıran (insan)

-r/ -ar/ -er: görür (göz), olur (iş), tutar (el)

-maz/ -mez: bitmez (ayrılık), geçmez (ağrı), yorulmaz (adam)

-muş/ -miş/ -muş/ -müş: okumuş (adam), yanmış (kâğıt), geçmiş (zaman)

-dık/ -dik: tanıdık (kişi), bildik (konu)

-acak/ -ecek: akacak (kan), gelecek (hafta)

-ası/ -esi: yıkılası (ev), adı batası (kişi)

b. Ulaçlar (Zarf Fiiller)

Zarf (belirteç) olarak kullanılan eylemsilerdir. Şu eklerle yapılır:

-a/ -e: güle oynaya, bile bile, göre göre, ağlaya sızlaya

-arak/ -erek: bilerek, koşarak, anlayarak, okuyarak

-ip/ -ip: sevip, sayıp, tükenip, bekleyip

-ınca/ -ince: gidince, sorunca, kalınca, yürüyünce

-dıkça/ -dikçe/ -dukça/ -dükçe: yaşadıkça, gittikçe, okudukça, yürüdükçe

-madan/ -meden: sormadan, durmadan, bilmeden, istemeden

-maksızın/ -meksizin: düşünmeksizin, anlamaksızın

-ken: uyurken, gezerken, oynarken

-alı /-eli: gideli, başlayalı, doğalı, seveli

c. Mastarlar (Eylemlilikler)

Tümleç alabilen ve ad gibi kullanılabilen eylemsilerdir. Şu eklerle yapılır:

-mak / -mek: yazmak, anlamak, doğrulamak, üzölmek, gülmek

-ma / -me: durma, bekleme, direnme, konuşma

-ış / -iş / -uş / -üş: bakış, geliş, gidiş, düşünüş

Cümle (Tümce)

Bir yargı bildirmek için tek başına çekimli bir eylem olarak da kurulabilen ya da çekimli bir eylemle birlikte kullanılan sözcük dizisinin oluşturduğu dilsel birime “cümle” (tümce) denir.

Yani cümle, dilin yargı bildiren temel birimidir. Cümledeki sözcük dizisi; anlam, yapı ve görev ilgisiyle bütünleşir. Dilbilimciler, dilin sözcüklere değil cümleye dayalı olduğu görüşündedir. Dilsel iletişimin oluşması, anlaşmanın sağlanması cümleyle gerçekleşir. Cümle, anlatım aracı olarak dilin en üst basamağıdır.

Cümlelerin Ögeleri

Yüklem

Yüklem; cümlede iş, oluş, istek ya da hareket bildiren sözcük ya da sözcük grubudur. Yargıyı üstünde taşır ve cümlelerin temel birimidir. Zaman ve kişi kavramlarını taşır.

Cümlelerin yüklemi eylem olabileceği gibi, ek eylemle çekimlenmiş ad, sıfat, adıl, zarf, edat ve “var, yok, gerek” gibi ad soylu sözcükler de olabilir. Yüklem, tek başına cümle de oluşturabilir:

Gülüyordun.

Yüklem, bir sözcük türü değildir.

Eylemden kurulmuş yüklem, beş haber kipi (asıl zamanlar) ya da dört dilek kipiyle çekimlenmiş sözcüklerdir:

Mehmet buraya geldi/ gelmiş/ geliyor/ gelecek/ gelir.

Mehmet buraya gelsin/ gelmeli/ gele/ gelse.

Addan ya da adıl, sıfat, zarf ve edattan kurulmuş yüklem ek eylemle çekimlenir; bunların olumsuzları “değil” sözcüğüyle yapılır:

Sana kırgınmış (kırgın imiş).

Hepimiz öğrenciyiz.

Market kapalıydı.

Su buz gibiydi.

Vakit çok geçti.

Kimse mükemmel değil.

Amcam evde değilmiş.

Ek eylemin gelecek zaman, gereklilik, dilek-koşul, istek ve emir kipleri “etmek, olmak” yardımcı eylemlerinden yararlanılarak yapılır:

mutlu olacak/ edecek, mutlu olmalı/ etmeli, mutlu olsa/ etse, mutlu olayım/ edeyim, mutlu ol/ et...

Bildirme eki olan “-dır/-dir” de adları yüklem yapar:

Kardeşi doktordur.

Bu, en sevdiğim şarkıdır.

Kimi durumlarda ek eylem eki düşebilir:

Bu resim çok güzel.

Hava soğuk.

Özne

Yüklemin bildirdiği iş, oluş, hareket, durum ya da yargıyı üzerine alan ögedir. Cümlede eylemin bildirdiği yargıyı yapan ya da o yargıya göre bir şey olandır:

Kardeşim ders çalışıyor.

Ahmet bizi bekliyor.

Özne de, yüklem gibi, cümlelerin temel öğelerindendir. Yükleme sorduğumuz “kim”, “ne” soruları özneyi bulmamızı sağlar. Kişi için “kim” sorusunu sorarız.

Annem yeni bir elbise almış.

almış: Yüklem.

Kim almış? *Annem:* Özne.

Hasan, Özge ve Ali bu akşam tiyatroya gideceklermiş.

gideceklermiş: Yüklem.

Kimler gideceklermiş? *Hasan, Özge ve Ali:* Özne.

Ben sizden akıl alacak değilim.

akıl alacak değilim: Yüklem.

Akıl alacak olmayan kim? *Ben:* Özne.

Kimi cümlelerde özne sözcük olarak belirtilmez. Bu durumda cümlelerin öznesi yüklemdeki kişi ekinden anlaşılır. Böyle özneler “gizli özne” denir:

Hep seni düşünüyorum.

düşünüyorum: Yüklem.

Düşünen kim? *Ben:* Gizli özne.

Yüklemin edilgen çatılı olduğu cümlelerde “nesne” özne olur. Bu tür özneye “sözde özne” denir:

Kapı açıldı.

açıldı: Yüklem.

Ne açıldı? *Kapı:* Sözde özne.

Yüklemi edilgen çatılı olan kimi cümlelerde, “tarafından” sözcüğüyle ya da “-ca/ -ce” ekiyle özne açıklanabilir:

Şiirleri bir arkadaşı tarafından İngilizceye çevrildi.

Dekanlıkça bir açıklama yapıldı.

Özne bir tek sözcükten oluşabileceği gibi birçok sözcükten ya da tamlamalardan da oluşabilir:

Ne yapmaya çalıştığınız, neyin peşinde olduğunuz, kimlerle anlaştığınız belli değil.

Özne: Ne yapmaya çalıştığınız, neyin peşinde olduğunuz, kimlerle anlaştığınız

Nesne

Öznenin yaptığı, yüklem bildirdiği eylem, yargı ya da durumdan etkilenen cümle ögesine “nesne” denir.

Nesnenin “belirtisiz” ve “belirtili” olmak üzere iki türü vardır. Yalın durumdaki nesneye “belirtisiz nesne” denir. Yükleme sorulan “ne”, “kim” sorusuyla bulunur:

Komşumuz araba aldı?

aldı: Yüklem.

Ne aldı? *Araba:* Belirtisiz nesne.

Yükleme sorulan “kim”, “ne” sorularının ilk karşılığı “özne”yi, sonraki karşılıkları “nesne”yi bulmamıza yardımcı olur.

Belirtme durumu eki (-ı/ -i/ -u/ -ü) almış olan nesneye “belirtili nesne” denir. Yükleme sorulan “neyi”, “kimi” sorularıyla bulunur:

Sonunda ödevimi bitirdim.

bitirdim: Yüklem.

Neyi bitirdim? *ödevimi:* Belirtili nesne.

Seni ne kadar özlediğimi anlatamam.

anlatamam: Yüklem.

Neyi anlatamam? *Seni ne kadar özlediğimi:* Belirtili nesne.

Tümleç

Yüklem bildirdiği yargıyı yer, yön, zaman, ölçü gibi bakımlardan bütünleyen cümle ögelerine “tümleç” denir.

Tümlecin “dolaylı tümleç” ve “zarf (belirteç) tümlecî” olmak üzere iki türü vardır.

Adın “-e, -de, -den” eklerini alarak yüklemın anlamını yön, yer, bulunma (kalma), çıkma (ayrılma) ilgileriyle bütünleyen tümleçlere “dolaylı tümleç” denir.

Yükleme sorulan “neye, nereye, nerede, nereden” sorularıyla bulunur:

Annesiyle çarşıya gitti.

gitti: Yüklem.

Nereye gitti? *çarşıya:* Dolaylı tümleç.

Uzun süre Paris ’te yaşamış.

yaşamış: Yüklem.

Nerede yaşamış? *Paris ’te:* Dolaylı tümleç.

Dün otelden ayrılmış.

ayrılmış: Yüklem.

Nereden ayrılmış? *otelden:* Dolaylı tümleç.

Yüklemın bildirdiğı yargıyı zaman, durum, tarz, nicelik, nitelik, neden, soru gibi ilgilerle bütünleyen tümleçlere “zarf (belirteç) tümleci” denir. Yükleme sorulan “ne zaman, nasıl, niçin, ne kadar, ne durumda” gibi sorularla bulunur:

Sınav sonuçları önümüzdeki hafta açıklanacak.

açıklanacak: Yüklem.

Ne zaman açıklanacak? *önümüzdeki hafta:* Zarf tümleci.

Söylediklerimi dikkatle dinliyordu.

dinliyordu: Yüklem.

Nasıl dinliyordu? *dikkatle:* Zarf tümleci.

Soğuktan eli ayağı donmuş hâlde, gelip geçenlere bakıyordu.

bakıyordu: Yüklem.

Nasıl/ ne durumda bakıyordu? *Soğuktan eli ayağı donmuş hâlde:* Zarf tümleci.

Edat (ilgeç) ya da başka dilbilgisi birliklerinden oluşarak cümleye araç, benzerlik, eşitlik, gerekçe, seslenme, amaç, onaylama gibi anlatım özellikleri katan “edat (ilgeç) tümleci” de görevi bakımından “zarf (belirteç) tümleci” olarak değerlendirilir:

Dil ve edebiyat zevkine yalnızca kuru bilgilerle varılamaz.

yalnızca kuru bilgilerle: Edat (ilgeç) tümleci.

Çok çalışmasına karşın istediğı başarıyı elde edemedi.

Çok çalışmasına karşın: İlgeç (edat) tümleci.

Cümlelerin kuruluşuna doğrudan katılmayan, ancak dolaylı biçimde cümlelerin anlamına yardımcı olan, cümlelerin her yerinde bulunabilen bağlaç, ünlem, seslenme, ara söz ve ara cümleler “cümle dışı öge” olarak değerlendirilir:

“Oysa, ne çok beklentimiz vardı.” cümlesinde “oysa”; “Çocukluğumun geçtiği o yerleri –Toroslari ve Karadeniz’i- unutamıyorum.” cümlesinde “-Toroslari ve Karadeniz’i-“ ; “Tanrım, bir insan bunca acıya nasıl dayanabilir?” cümlesinde “Tanrım,” cümle dışı ögelerdir.

Cümle Türleri

Cümleler; yüklemlerine, yapılarına, kuruluşlarına ve anlamlarına göre olmak üzere dört bakımdan sınıflandırılır.

Yüklemin Türüne Göre Cümleler

a. Ad (İsim) Cümlesi

Yüklemi ad, ad soylu sözcük ya da sözcük öbeği olan cümlelerdir:

Dışarısı çok karanlık.

Üzgünüm.

O benim en iyi arkadaşımdı.

Zile basıp duran komşunun çocuğuymuş.

b. Eylem (Fîl) Cümlesi

Yüklemi çekimli bir eylem olan cümlelerdir:

Anladım.

Sorunlarını kendi başına çözmeyi öğrenmelisin.

Yapılarına Göre Cümleler

a. Yalın (Basit) Cümle

İçinde bir tek çekimli yüklem bulunan, tek yargı bildiren cümlelerdir:

Geciktik.

Hayatta en hakiki mürşit ilimdir.

b. Bileşik Cümle

Kimi cümlelerde, temel yargıyı tamamlayan, daha belirgin ve anlam sınırlarını daha geniş hâle getiren birden çok yargı vardır. Bu tür cümlelere “bileşik cümle” denir. Temel yargının bildirildiği cümle “ana cümle” ya da “temel cümle”, temel yargıyı bütünleyen cümlecik “yan cümle” olarak adlandırılır.

- Koşullu Bileşik Cümle

Bir koşul cümlesiyle bütünlenen cümlelerdir. Genellikle, ana cümlemin yüklemine zarf tümlecı göreviyle bağılıdır:

Sözümü dinlesen, bunlar başına gelmezdi.

Zamanında yeterince çalışmış olsaydım, derslerim bu kadar kötü olmazdı.

- İç İç Bileşik Cümle

İçinde, herhangi bir görevle başka bir cümle bulunan cümlelerdir:

“Bana dokunmayan yılan bin yaşasın” anlayışında olanlar, ancak toplumsallaşma bilincine erişemeyen kişilerdir.

Hiçbir zaman “ne oldum” deme, hep “ne olacağım” de.

Yaşlı kadın, “Kurt kocayınca köpeğin maskarası olurmuş... Ne gezer şimdiki gençlerde saygı, ne arar vefa duygusu? Bayramlarda el öperken bile yüz buruşturuyorlar!” diye söyleniyordu.

- Bağlı Cümle

Bağlaç ya da bağlaç görevli edatlarla birbirine bağlanan, her biri tek başına yargı bildiren cümlelerdir:

Dışarı henüz çıkmıştı ki peşinden bir çığlık duydu.

Aramadığım yer kalmadı, ama kalemimi bulamadım

Deniz durgun ve hava güneşli idi.

Kimi insanlar kendi yüreğinin sesine kulak vermez de dedikoduların peşinden koşar durur.

Kuşku anlamı vermek üzere kullanılan “ki” bağlacının bulunduğu cümleler “bağlı cümle” değildir:

Kuşlar mıdır onlar ki her akşam/ Ömrümüzün tekrarını eder ilan? (Ahmet Haşim)

- Sıralı Cümle

Her biri ayrı ayrı yargı bildiren, tek tek kullanıldıklarında da tamamlanmış bir anlam taşıyan iki ya da daha çok cümlenin belli bir anlatım bütünlüğü oluşturacak biçimde bir araya gelmeleriyle kurulan, birbirinden virgül ya da noktalı virgülle ayrılan cümleler topluluğudur:

Gergin bir ipin iki ucundan doğru gelerek birbirinize yaklaşıp, güreşir gibi yapacaksınız; sonra biriniz yenilir, düşer gibi olacak, biriniz de arkasından atılıp onu havada yakalayacak, kurtaracak, onunla birlikte bir başka ipe, bir başka halkaya sarılırken herkesin yüreğini ağzına getirecek, bunların karşılığında da ekmek parası kazanacaksınız. (Bilge Karasu)

Kuruluşuna Göre Cümleler

Cümleler, kuruluşuna göre düz, devrik ve kesik olmak üzere üçe ayrılır:

a. Düz (Kurallı) Cümle

Yüklemi sonda bulunan cümledir. Özneyi izleyen öğelerden yükleme doğru diziliş, Türkçedeki cümle kuruluşunun temel özelliğidir.

Bir insanı dinlemek, ona en büyük insancılığı göstermektir. (H. Taner)

Eğretileme, bir şeyi anlatmak için, ona benzetilen başka bir şeyin adını kullanmadır.

b. Devrik Cümle

Yüklemi sonda bulunmayan cümlelerdir. Bu cümleleri genellikle atasözlerinde, edebî eserlerde ve günlük konuşmalarda görürüz. Edebî eserlerde yer yer anlatıma canlılık kazandırmak, sözün duygusal etki gücünü artırmak ya da konuşma dilinin zenginliklerini yazıya yansıtmak amacıyla kurulmuş devrik cümlelere rastlanır.

Gülme komşuna, gelir başına.

Sakla samanı, gelir zamanı.

Beklemiyordum böyle erken bastırmasını soğukların.

Bilmezdim şarkıların bu kadar güzel/ Kelimelerinse kifayetsiz olduğunu/ Bu derde düşmeden önce. (O. Veli Kanık)

c. Kesik Cümle

Yüklemi bulunmayan, anlamı ve tamamlanışı okuyanın ya da dinleyenin imgelemine bırakılan cümlelere “kesik cümle” denir.

Sarı, kıvrıkcık saçlar. Yerinden fırlayacakmış gibi duran parlak, yemyeşil gözler.

Bir nefes dinlenmeden yıllarca koşmak sana/ Aramak her tarafta, bulmamak asla seni.
(Faruk Nafiz Çamlıbel)

İlerlemiş gece; kanatsız yarasalar, ıslanmış silahlar. Devrilmiş bir tramvay caddede.
(Ece Ayhan)

Ben gelmesem?...

Anlamlarına Göre Cümleler

Anlamlarına göre cümleleri altıya ayırabiliriz:

a. Olumlu Cümle

Yüklemi olumlu olan ya da anlamca olumluluk bildiren cümlelerdir:

Bugün alışverişe çıkacağım.

Eskiden de böyle düşünürdün.

Doğrusu, kuşkulanmıyor da değilim. (kuşkulaniyorum)

Gerçekte sözcükler de birer imdir, noktalama işaretleri gibi. (Melih Cevdet Anday)

b. Olumsuz Cümle

Yüklemi olumsuz olan ya da anlamca olumsuzluk bildiren cümlelerdir:

Kimse beni anlamıyor.

O senin kadar sabırlı değildir.

Bu okulda ne öğretmen var, ne öğrenci.

Yap da görelim! (Yapamazsın)

c. Soru Cümlesi

Soru eki, soru sıfatları, soru adıları ya da soru zarflarıyla kurulan ve soru anlamı taşıyan cümlelerdir. Tonlama yoluyla soru anlamı veren cümleler de bu gruba girer:

Hasta mısın?

Neden bu kadar ısrar ediyorsun?

Ne zaman burada olacaksın?

Sınava kaç gün kaldı?

Neler biliyorsun onun hakkında?

Sen de biraz yardımcı olsan?

d. Emir (Buyruk) Cümlesi

Emir anlamı veren cümlelerdir:

Çocuklar, gürültü yapmayın!

Konuş!

Orayı hemen terk etmesini söyleyin.

e. Ünlem Cümlesi

Seslenme, şaşma, korku, kızgınlık, sevinç, heyecan gibi anlamlar veren ya da bunlara ilişkin vurgular içeren cümlelere denir. Bu tür cümlelerde, ünlem anlamı veren sözcükten sonra ya da bu cümlelerin sonuna ünlem işareti konur:

Hey arkadaşlar! Bakın şurada bir kaza olmuş!

Ey Türk Gençliği! Birinci vazifen, Türk istiklalini, Türk Cumhuriyetini ilelebet muhafaza ve müdafaa etmektir! (Atatürk)

Ah şaşkın! Yanlış yere koydun bardağı...

f. Dilek Cümlesi

Dilek anlamı taşıyan cümlelerdir:

Bir bilebilsen...

*Ben ölmeden bana ecel geleydi
Bir çıkımlık canımı da alaydı (Dadaloğlu)*

Cümle Çözümlemeleri

En sevdiğim içecek çaydır.

çaydır: Yüklem.
En sevdiğim içecek: Özne.

Yüklemin türüne göre: Ad cümlesi.
Yapısına göre: Yalın (basit) cümle.
Kuruluşuna göre: Düz (kurallı) cümle.
Anlamına göre: Olumlu cümle.

Bu cümledeki “içecek” sözcüğü cümlecik oluşturan bir ortaç değil, addır.

Ey Türk istikbalinin evladı! İşte, bu ahval ve şerait içinde dahi vazifen, Türk istiklal ve cumhuriyetini ilelebet muhafaza ve müdafaa etmektir!

muhafaza ve müdafaa etmektir: Yüklem.
vazifen: Özne.
bu ahval ve şerait içinde dahi, ilelebet: Zarf (belirteç) tümleci.
Türk istiklal ve cumhuriyetini: Belirtili nesne.
Ey Türk istikbalinin evladı: Cümle dışı öge.
İşte: Cümle dışı öge.

Yüklemin türüne göre: Eylem (fiil) cümlesi.
Yapısına göre: Yalın (basit) cümle.
Kuruluşuna göre: Düz (kurallı) cümle.
Anlamına göre: Ünlem cümlesi.

Akşam seni işyerinden arabayla alayım mı?

alayım mı: Yüklem.
ben: Gizli özne.
seni: Belirtili nesne.
arabayla: Edatlı zarf tümleci.
işyerinden: Dolaylı tümleç.
akşam: Zarf tümleci.

Yüklemin türüne göre: Eylem (fiil) cümlesi.
Yapısına göre: Yalın (basit) cümle.
Kuruluşuna göre: Düz (kurallı) cümle.
Anlamına göre: Soru cümlesi.

Eğer uyarılarımı zamanında dikkate alıp derslerine günü gününe çalışsaydın, istediğin bölümü kazanabilirdin.

kazanabilirdin: Yüklem.

Sen: Gizli özne.

Eğer uyarılarımı zamanında dikkate alıp derslerine günü gününe çalışsaydın: Zarf (belirteç) tümleci.

istediğin bölümü: Belirtili nesne.

Yüklemin türüne göre: Eylem (fiil) cümlesi.

Yapısına göre: Koşullu bileşik cümle.

Kuruluşuna göre: Düz (kurallı) cümle.

Anlamına göre: Olumlu cümle.

İnanmazdım bu kadar başarılı olup kısa sürede bunca yükselebileceğine.

İnanmazdım: Yüklem.

Ben: Gizli özne.

bu kadar başarılı olup kısa sürede bunca yükselebileceğine: Dolaylı tümleç.

Yüklemin türüne göre: Eylem (fiil) cümlesi.

Yapısına göre: Bileşik cümle.

Kuruluşuna göre: Devrik cümle.

Anlamına göre: Olumsuz cümle.

Yeni ve eski çatışması hiçbir alanda resimdeki kadar apaçık değildir.

apaçık değildir: Yüklem.

Yeni ve eski çatışması: Özne.

hiçbir alanda: Dolaylı tümleç.

resimdeki kadar: Zarf (belirteç) tümleci.

Yüklemin türüne göre: Ad cümlesi.

Yapısına Göre: Yalın (basit) cümle.

Kuruluşuna göre: Düz (kurallı) cümle.

Anlamına göre: Olumsuz cümle.

O zaman biz de deriz ki bir sanat eserinin hakkını vermek istiyorsak, onu iyice kavramamız, kendi yapısı içinde yaşamamız lazımdır.

deriz ki: Yüklem.

biz: Özne.

bir sanat eserinin hakkını vermek istiyorsak, onu iyice kavramamız, kendi yapısı içinde yaşamamız lazımdır: Belirtisiz nesne.

Yüklemin türüne göre: Eylem (fiil) cümlesi.

Yapısına göre: Bağlı bileşik cümle.

Kuruluşuna göre: Devrik cümle.
Anlamına göre: Olumlu cümle.

Ana cümlemin yüklemi olan “deriz ki”ye yönelttiğimiz “ne” sorusunun yanıtı tamamlanmış bir cümledir ve bu tamamlanmış cümle, ana cümlemin “nesne”sidir.

“Merdiven”in bir önemli özelliği de, Servet-i Fünun şiirinden iyice uzaklaşmış olmasıdır.

uzaklaşmış olmasıdır: Yüklem.
“Merdiven”in bir önemli özelliği (de): Özne.
Servet-i Fünun şiirinden: Dolaylı tümleç.
iyice: Zarf (belirteç) tümleci.

Yüklemin türüne göre: Ad cümlesi.
Yapısına göre: Yalın (basit) cümle.
Kuruluşuna göre: Düz (kurallı) cümle.
Anlamına göre: Olumlu cümle.

Fakat, ne çare ki, Haşim bir şeye, bir kimseye kızdı mı bütün bildiklerini unutturdu.

unuturdu: Yüklem.
Haşim: Özne.
bir şeye, bir kimseye kızdı mı: Zarf (belirteç) tümleci.
bütün bildiklerini: Belirtili nesne.
Fakat, ne çare ki: Cümle dışı öge.

Yüklemin türüne göre: Eylem (fiil) cümlesi.
Yapısına göre: Yalın (basit) cümle.
Kuruluşuna göre: Düz (kurallı) cümle.
Anlamına göre: Olumlu cümle.

Birden sözümü keserek, “Azizim, bu saat Cafe de Paris’in en sevdiğim saatidir” dedi.

dedi: Yüklem. O: Gizli özne.
“bu saat Cafe de Paris’in en sevdiğim saatidir”: Belirtisiz nesne.
Birden sözümü keserek: Zarf (belirteç) tümleci.
Azizim: Cümle dışı öge.

Yüklemin türüne göre: Eylem (fiil) cümlesi.
Yapısına göre: İç içe bileşik cümle.
Kuruluşuna göre:
Düz (kurallı) cümle.
Anlamına göre: Olumlu cümle.

Önünde durduğumuz kapalı kapıyı tıkırdatmadan açtı, durduğum yerden göremediğim birini saygıyla selamladı, yana çekilerek beni odaya aldı, kapıyı kapattı, çıktı.

açtı, selamladı, aldı, kapattı, çıktı: Yüklem.

O: Gizli özne.

Önünde durduğumuz kapalı kapıyı, durduğum yerden göremediğim birini, beni, kapıyı: Belirtili nesne.

tıkırdatmadan, saygıyla, yana çekilerek: Zarf (belirteç) tümleci.

odaya: Dolaylı tümleç.

Yüklemin türüne göre: Eylem (fiil) cümlesi.

Yapısına göre: Sıralı cümle.

Kuruluşuna göre: Düz (kurallı) cümle.

Anlamına göre: Olumlu cümle.

Ne yani, bizim memleket için yaptıklarımız başkalarının yaptıklarından daha mı yararsız?

yararsız: Yüklem.

bizim memleket için yaptıklarımız: Özne.

başkalarının yaptıklarından: Dolaylı tümleç.

daha mı: Zarf (belirteç) tümleci.

Ne yani: Cümle dışı öge.

Yüklemin türüne göre: Ad cümlesi.

Yapısına göre: Yalın (basit) cümle.

Kuruluşuna göre: Düz (kurallı) cümle.

Anlamına göre: Soru cümlesi.

Sen beni anlayamıyorsun, ben de seni.

anlamıyorsun: Yüklem.

Sen, ben: Özne.

beni, seni: belirtili nesne.

Yüklemin türüne göre: Eylem (fiil) cümlesi.

Yapısına göre: Sıralı cümle (“ben de seni” sözünden sonra, tamamlanması okuyana bırakılmış bir cümle daha var).

Kuruluşuna göre: Kesik cümle (“ben de seni” sözünden sonra “anlamıyorum” yüklemi eksik).

Anlamına göre: Olumsuz cümle.

Ankara, İstanbul ve Marmara Üniversitelerinin rektörleriyle çok sayıda lise müdürü ortak bir basın açıklaması yaparak, gençler arasında bilimsel araştırmaların özendirilmesi için üniversitelerle orta öğretim kurumları arasındaki dayanışmanın daha da güçlendirilmesi ve ortak çalışma alanlarının genişletilmesi gerektiğini söylediler.

söylediler: Yüklem.

Ankara, İstanbul ve Marmara Üniversitelerinin rektörleriyle çok sayıda lise müdürü: Özne.

ortak bir basın açıklaması yaparak, gençler arasında bilimsel araştırmaların özendirilmesi için: Zarf (belirteç) tümleci
üniversitelerle orta öğretim kurumları arasındaki dayanışmanın daha da güçlendirilmesi ve ortak çalışma alanlarının genişletilmesi gerektiğini: Belirtili nesne.

Yüklemine türüne göre: Eylem (fiil) cümlesi.
Yapısına göre: Bileşik cümle.
Kuruluşuna göre: Düz (kurallı) cümle.
Anlamına göre: Olumlu cümle.

Tavşan dağa küsmüş, dağın haberi olmamış.

küsmüş, dağın haberi olmamış: Yüklem.
Tavşan: Özne.

Yüklemine türüne göre: Eylem (fiil) cümlesi.
Yapısına göre: Sıralı cümle.
Kuruluşuna göre: Düz (kurallı) cümle.
Anlamına göre: Birinci cümle olumlu, ikinci cümle olumsuz.

Gürültü yapmaya, dersi kaynatmaya, sınıftan kaçmaya bahane arayan bu öğrenciler, âdeta neye uğradıklarını şaşırıp müfettişin soruları karşısında hep sustular.

sustular: Yüklem.
Gürültü yapmaya, dersi kaynatmaya, sınıftan kaçmaya bahane arayan bu öğrenciler: Özne.
âdeta neye uğradıklarını şaşırıp müfettişin soruları karşısında hep: Zarf (belirteç) tümleci.

Yüklemine türüne göre: Eylem (fiil) cümlesi.
Yapısına göre: Bileşik cümle.
Kuruluşuna göre: Düz (kurallı) cümle.
Anlamına göre: Olumlu cümle.

Türkçenin Ekleri

Sözcük türetmek ya da sözcüğün cümle içindeki görevini belirtmek için kullanılan sese ya da ses topluluğuna “ek” denir.

Türkçe, ekleri bakımından çok zengin bir dildir. Yeni kavramları karşılamaya, yeni terimler türetmeye, sözvarlığını genişletmeye son derece elverişli bir dil olan Türkçe, bu özellikleri bakımından dünyanın sayılı dilleri arasında yer alır.

Ekler, görevi yönünden ikiye ayrılır:

Yapım Ekleri

Yapım eki, geldiği sözcüğün anlamını değiştirir; başka bir kavramı, başka bir nesneyi karşılayan sözcükler türetir. Yapım eklerini dört grupta inceleyebiliriz:

Addan Ad Yapan Başlıca Ekler

-aç/ -eç: bakraç, kıraç, topaç...

-ak/ -ek: kapak, yalak, bucak, benek...

-alak/ -elek: kozalak, topalak...

-an/ -en: eren, köken, kızan...

-ca/ -ce: İngilizce, Türkçe, Farsça, alaca...

-cak/ -cek, -çak/ -çek: büyücek, yavrucak, evcek, yumurcak...

-cı/ -ci/ -cu/ -cü, -çı/ -çi/ -çu/ -çü: kitapçı, gözlükçü, edebiyatçı, yalancı, özgürlükçü, Atatürkçü, kadercı, yolcu...

-cık/ -cik/ -cuk/ -cük, -çık/ -çik/ -çuk/ -çük: insancık, minicik, küçücük, ge- lincik, tomurcuk, arpacık, Mehmetçik, Ayşecik...

-cıl /-cil/ -cul/ -cül, -çıl/ -çil/ -çul/ -çül: insancıl, balıkçıl, ölümcül, bencil...

-daş/ -taş: yoldaş, yurtaş, meslektaş, sırdaş, arkadaş...

-gil: amcamgil, halamgil, Fatmagil...

-ıncı/ -inci/ -uncu/ -üncü: birinci, üçüncü, sonuncu, altıncı...

-lak/ -lek: otlak, yaylak, kışlak, hortlak...

-leyin: sabahleyin, akşamleyin, geceleyin...

-lı/ -li/ -lu/ -lü: sevimli, arılı, güçlü, ölümlü, olumlu,Ankaralı...

-lık/ -lik, -luk/ -lük: başlık, iyilik, güzellik, gözlük, sözlük, gecelik, çöp- lük, insanlık, ağaçlık, öğretmenlik, güzellik...

-man/ -men: kocaman, göçmen, değirmen, öğretmen, yönetmen...

-msar/ -mser: karamsar, iyimser...

-msı/ -msi: öykümsü, şiirimsi, acımsı, sarımsı, tatlımsı...

-*mtırak*: sarımtırak, yeşilimtırak, beyazımtırak, morumtırak...

-*n*: yazın, güzün, kışın, ilkin...

-*sak/ -sek*: dirsek, yüksek, bağırsak, susak...

-*sal/ -sel*: kumsal, kırsal, tarihsel, işlevsel...

-*sı/ -si/ -su/ -sü*: erkeksi, kadınsı, hayvansı, çocuksu...

-*sıl/ -sil/ -sul/ -sül*: varsıl, yoksul, dudaksıl, damaksıl...

-*sız/ -siz/ -suz/ -süz*: düşüncesiz, cansız, havasız, görgüsüz, dinsiz, evsiz, arkadaşsız...

-*tı/ -ti/ -tu/ -tü*: gürültü, hırıltı, patırtı, şırıltı, mırıltı...

Addan Eylem Yapan Başlıca Ekler

-*a/ -e*: oynamak, dilemek, kınamak, boşamak...

-*al/ -el*: azalmak, çoğalmak, düzelmek, daralmak...

-*an/ -en*: gücenmek, utanmak, uzanmak...

-*ar/ -er*: sararmak, morarmak, yeşermek, kızarmak,başarmak, yaşarmak...

-*da/ -de*: gürüldemek, fısıldamak...

-*kır/ -kir*: haykırmak, fişkırmak, püskürmek...

-*l*: kısalmak, küçülme, doğrulmak, alçalmak...

-*la/ -le*: gizlemek, gözlemek, avlamak, çınılamak, özlemek, kışlamak, taşlamak...

-*msa/ -mse*: gülümsemek, garipsemek, küçümsemek, benimsemek...

Eylemden Ad Yapan Başlıca Ekler

-*a/ -e*: yara, sapa...

-*acak/ -ecek*: gelecek, içecek, yiyecek, yakacak, giyecek, alacak, verecek...

-*aç/ -eç*: sayaç, güleç, büyüteç, kaldıraç...

-*ağan, /-eğen*: yatağan, keseğen, olağan...

-ak/ -ek: barınak, yatak, dönek, süzek, korkak, bıçak, erek...

-amak/ -emek: basamak, tutamak, kaçamak...

-anak/ -enek: gelenek, görenek, tutanak, olanak, sağanak, ödenek...

-ca/ -ce: eğlence, izlence, söylence...

-dı/ -di/ -du/ -dü, -tı/ -ti/ -tu/ -tü: şıpsevdi, çıktı, gecekondu...

-dık/ -dik/ -duk/ -dük, -tık/ -tik/ -tuk/ -tük: tanıdık, bildik...

-ga/ -ge: bilge, bölge, süpürge, gösterge...

-gaç/ -geç: yüzgeç, burgaç, kıskaç, süzgeç...

-gan /-gen, -kan/ -ken: çekingen, sakıngan, çalışkan, girişken...

-gı/ -gi/ -gu/ -gü, -kı/ -ki/ -ku/ -kü: askı, sargı, yanılğı, görgü, bilgi, atkı, sevgi, katkı, etki, bulgu...

-gıç/ -giç/ -guç/ -güç: bilgiç, dalgıç, başlangıç....

-gın /-gin/ -gun/ -gün, -kın/ -kin/ -kun/ -kün: bilgin, olgun, ölgün, solgun, azgın, coşkun, aşkın, alışkın, bezgin, kırgın, keskin, küskün, yangın...

-ı/ -i/ -u/ -ü: ayrı, duyu, ölü, sevi, dolu, yatı, doğu, batı, ölçü...

-ıcı/ -ici/ -ucu/ -ücü: yapıcı, yıkıcı, görücü, bilici, yırtıcı, bölücü, övücü...

-k: açık, kırık, yarık, ıslak, tarak, kırıışık, sapık...

-m: giyim, çalım, doğum, ölüm, bilim, kurum, sunum...

-ma/ -me: dolma, sarma, yazma, basma, dökme...

-maca/ -mece: bulmaca, bilmece, sormaca, kandırmaca, aldatmaca...

-mış/ -miş/ -muş/ -müş: dolmuş, ermiş...

-n: ekin, akın, yığın...

-r/ -ar/ -er: yazar, okur, döner, göçer, keser...

-ış/ -iş/ -uş/ -üş: geliş, gidiş, dönüş, vuruş, bakış, duruş, öpüş...

-t: geçit, öğüt, umut, yazıt...

-tı/ -ti/ -tu/ -tü: alıntı, çalıntı, görüntü, gezinti, üzüntü, kuruntu, özentı...

Eylemden Eylem Yapan Başlıca Ekler

-a/ -e: tıkamak, taramak, bulamak, dolamak...

-ala/ -ele: itelemek, serpelemek, eşelemek...

-dar/ -der, -tar/ -ter: göndermek, göstermek, aktarmak...

-dır/ -dir/ -dur/ -dür, -tır/ -tir/ -tur/ -tür: azdırmak, bindirmek, indir- mek, ezdirmek, bıktırmak, öldürmek, kızdırmak, açtırmak, saldırmak, söndürmek, bildirmek, aldırma, yazdırmak, güldürmek...

-l: açılmak, üzülmek, serilmek, kırılmak, ezilmek, bozulmak, anıl- mak, devrilme, sarılmak, yorulmak, ayrılmak, yenilmek...

-n: bulunmak, bakınmak, aranmak, taranmak, kaçınmak, edinmek, sevinmek, övünmek, uzanmak, giyinmek...

-r/ -ar/ -er: savurmak, uçurmak, gidermek...

-ş: bakışmak, sevişmek, gülüşmek, bölüşmek, çelişmek, karışmak, gö- rüşmek, öpüşmek, itişmek, didişmek, buluşmak...

-t: bekletmek, korkutmak, söyletmek, oynatmak, uyutmak, düzeltmek, oturtmak...

Çekim Ekleri

Çekim ekleri, sözcüğü başka öğelerle bağı kılan, sözcüğün anlamsal yapısında bir değışikliğe yol açmayan eklerdir. “Ad çekim ekleri” ve “eylem çekim ekleri” olmak üzere ikiye ayrılır.

Ad (İsim) Çekimleri

Adın başka bir öğeye bağı olmayan, ek almamış teklik biçimine “yalın durum” denir. Yalın durumdaki ad, türlü ekler olarak çekimlenir.

Türkçede ada gelen ekleri genel olarak şu biçimde gruplandırabiliriz:

a. Çoğul Ekleri (-lar/ -ler)

insanlar, yolcular, masalar, adlar, eylemler, üzülen- ler, yeniler, evler...

b. İyelik Ekleri

-Birinci tekil kişi iyelik eki –*m*:

okulum, kitabım, evim, annem, babam...

-İkinci tekil kişi iyelik eki –*n*:

düşüncen, bakışın, görüşün, gülüşün, ödevin...

-Üçüncü tekil kişi iyelik eki –*ı, -i, -u, -ü, -sı, -si, -su, -sü*:

başı, evi, yolu, önü, annesi, babası, dedesi...

“Su” ve kimi kullanımlarda “ne” sözcüğünün iyelik ekinden önce “y” ünsüzü gelir: *suyu, neyi (Neyin var?)*... Bu iki sözcükte aynı durum belirtme ve tamlayan durumu eklerini aldıklarında da görülür.

-Birinci çoğul kişi iyelik eki –*mız, -miz, -muz, -müz*:

yuvamız, yemeğimiz, yurdumuz, köyümüz...

-İkinci çoğul kişi iyelik eki –*nız, -niz, -nuz, -nüz*:

ayağınız, eliniz, yüzünüz, boyunuz...

-Üçüncü çoğul kişi iyelik eki –*ları -leri*:

bakışları, kardeşleri, gözleri, anıları...

c. Durum Ekleri

- Belirtme (yükleme) durumu eki –*ı, -i, -u, -ü*: *dağı, seni, pulu, gülü...*

Belirtme durumu ekiyle iyelik ekini karıştırmayınız.

- Yönelme (yaklaşma) durumu eki –*a, -e, -ya, -ye*: *sağa, yüze, kapıya, bahçeye...*

- Bulunma (kalma) durumu eki –*da, -de, -ta, -te*: *burada, arabada, trende, ağaçta, güneşte...*

Bulunma (kalma) durumu ekiyle “da/ de” bağlacını karıştırmayınız.

- Çıkma (ayrılma, uzaklaşma) durumu eki –*dan, -den, -tan, -ten*:

soldan, içeri- den, işten, güçten, baştan...

- Tamlayan durumu eki *-in, -in, -un, -ün, -nın, -nin, -nun, -nün*:

kadının (elbisesi), defterin (sayfaları), yolun (kenarı), gülün (kokusu), odanın (havası), gecenin (sessizliği), sorunun (yanıtı), gözünün (rengi)...

- Eşitlik durumu eki *-ca, -ce*:

insanca, bence, sence, kardeşçe...

Eylem (Fİil) Çekimleri

Kök ve gövdeleri kendi başına anlamlı olmalarına karşın eylemler, ad gibi yalın biçimleriyle kullanılmazlar, çekimlenmiş olarak kullanılırlar. Eylemler, zaman ve kişi kavramı bildiren eklerle çekimlenir.

Çekimli eylemin yapısı şu görünümde: EYLEM KÖK YA DA GÖVDESİ + ZAMAN EKİ+ KİŞİ EKİ

Eyleme gelen çekim eklerini şöyle gruplandırabiliriz:

Zaman Ekleri

a. Bildirme (Haber) Kipleri

-Belirli geçmiş zaman eki *-dı, -di, -du, -dü, -tı, -ti, -tu, -tü*:

aldı, geldi, sordu, güldü, baktı, gitti, coştı, göçtü...

-Belirsiz (anlatılan) geçmiş zaman eki *-mış, -miş, -muş, -mü*:

almış, gelmiş, sormuş, gülmüş...

-Şimdiki zaman eki *-yor*:

alıyor, geliyor, soruyor, gülüyor...

-Geniş zaman eki *-r*:

alır, gelir, sorar, güler...

-Gelecek zaman eki *-acak, -ecek*:

alacak, gelecek, soracak, gülecek...

b. Dilek Kipleri

-Dilek-koşul (dilek-şart) eki –*sa*, –*se*:

alsa, gelse, sorsa, gülse...

-İstek eki –*a*, –*e*:

ala, gele, sora, güle...

-Gereklilik eki –*malı*, –*meli*:

almalı, gelmeli, sormalı, gülmeli...

-Emir (buyruk) eki –*sın*, –*sin*, –*sun*, –*sün*; –*ın*, –*in*, –*un*, –*ün*:

alsın, gelsin, sor- sun, gülsün; alın, gelin, sorun, gülün...

1. tekil (ben) ve 1. çoğul (biz) kişi için emir kipi yoktur.

2. tekil kişi emir kipi ise eylemin kök durumudur.

Kişi Ekleri

- a.** Belirli geçmiş zaman ve dilek-koşul çekimleri için kişi ekleri: 1. tekil kişi eki –*m*; 2. tekil kişi eki –*n*; (3. tekil kişi eksizdir); 1. çoğul kişi eki –*k*; 2. çoğul kişi eki –*nız*, –*niz*; 3. çoğul kişi eki –*lar*, –*ler*.
- b.** Şimdiki zaman, geniş zaman, anlatılan (belirsiz) geçmiş zaman, istek ve gereklilik çekimleri için kişi ekleri: 1. tekil kişi eki –*ım*, –*im*; 2. tekil kişi eki –*sın*, –*sin*, –*sun*, –*sün*; (3. tekil kişi eksizdir); 1. çoğul kişi eki –*ız*, –*iz*, –*uz*, –*üz*; 2. çoğul kişi eki –*sınız*, –*siniz*, –*sunuz*, –*sünüz*; 3. çoğul kişi eki –*lar*, –*ler*.
- c.** Emir (buyruk) çekimi için kişi ekleri: 3. tekil kişi eki –*sın*, –*sin*, –*sun*, –*sün*; 3. çoğul kişi eki –*sınlar*, –*sinler*, –*sunlar*, –*sünler*.

Özet

Dilbilgisi kuralları, dilin yüzyıllar içindeki gelişimi ve yapısı incelenerek oluşturulmuştur. Canlı bir varlık olan dilin kuralları ve özellikleri de zaman içinde değişimlere uğrayabilir; kimi kural ve özelliklerin yerini yenileri alabilir. Bir dili iyi bilmek, o dilin kural ve özelliklerini iyi bilmekle mümkündür. Dillerin kendine özgü ses ve yapı özellikleri vardır. Türkçenin ses özelliklerini kavrayabilmek için öncelikle ünlü ve ünsüzlerinin özelliklerini bilmek gerekir. Başka bir sese gereksinim duymadan çıkarılabilen seslere “ünlü” denir. Türkçede ünlüler, çıkarılışları sırasında dilin durumuna ve dudakların biçimine göre “kalın” ve “ince”; çıkarılışları sırasında dudakların aldığı biçime göre “düz” ve “yuvarlak”; çıkarılışları sırasında çene açısının durumuna göre “geniş” ve “dar” olmak üzere gruplandırılır. Türkçe, ünlü uyumu olan bir dildir. Türkçede bir sözcüğün kalın ünlülü hecesinden sonraki hecelerindeki ünlüler de kalın; ince ünlülü hecesinden sonraki hecelerindeki ünlüler de ince olur. Buna “büyük ünlü uyumu” denir. “Küçük ünlü uyumu”na göre ise, Türkçe bir sözcükte: 1. düz ünlünün bulunduğu heceden sonraki hecelerin de ünlüleri düz olur, 2. yuvarlak ünlünün bulunduğu heceden sonraki hecelerin ünlüleri ya dar-yuvarlak ya da geniş-düz olur. Bir ünlüye gereksinim duyarak çıkarılan seslere “ünsüz” denir. Ünsüzler, çıkarılışları sırasında ses tellerinin ve ses yolunun durumuna göre gruplandırılırlar. Ses yolu daralarak çıkarılan ünsüzler “süreksiz (ötümsüz)”, daralmadan çıkarılan ünsüzler “sürekli (ötümlü)”; ses tellerinin az titreşmesiyle çıkarılan ünsüzler “sert”, çok titreşmesiyle çıkarılan ünsüzler “yumuşak” diye nitelenir. Ünsüzlerin, sertlik-yumuşaklık bakımından birbirlerini etkileyip birbirlerine uyum sağlamalarına “ünsüz uyumu” denir. Türkçenin başlıca ses olayları “ünsüz yumuşaması”, “dar ünlü düşmesi” ve “y ünsüzünün darlaştırıcı etkisi”dir. Türkçe sözcüklerde olmayan kimi ses özelliklerinden hareketle bir sözcüğün Türkçe kökenli olup olmadığını kolayca anlayabiliriz. Türkçede sözcük (hece) vurgusunun da özel bir önemi vardır. Sözcüğün bir hecesinin öbürlerine göre daha vurgulu söylenmesi “sözcük (hece) vurgusu”nu oluşturur. Türkçede genellikle sözcüklerin son hecesi vurguludur; ama az sayıda örnek ve kimi eklerle oluşturulan sözcükler, bu genel durumun dışında kalır. Türkçenin sözcük türleri: Ad (isim), sıfat, adıl (zamir), edat (ilgeç), zarf (belirteç), ünlem, bağlaç, eylem (fiil) ve eylemsi (fiilimsi). Canlı ve cansız bütün varlıkları, duygu, düşünce ve tasarımları, durumları ve bunların birbirleriyle olan ilgilerini karşılayan sözcükler “ad (isim)”; adların nitelik ve nicelik yönünden durumlarını anlatan sözcükler “sıfat”; kişi, özlük, gösterme, soru ve belirsizlik kavramları vererek varlıkların yerlerini tutan sözcükler “adıl (zamir)”; sözcükler arasında ilgi kuran, kendi başına işlevi olmayan sözcükler “edat (ilgeç)”; bir eylemin, bir sıfatın ya da bir başka belirtecin anlamını zaman, yer, ölçü, nitelik, soru kavramları bakımından etkileyen sözcükler “zarf (belirteç)”; türlü duygu ve heyecanları anlatan ya da bir doğa sesini yansıtan sözcükler “ünlem”; eşgörevli sözcükleri birbirine bağlayan sözcükler “bağlaç”; olumlu ya da olumsuz olarak zaman kavramı taşıyan ya da zaman kavramıyla birlikte kişi kavramı veren, iş, oluş, durum anlatan sözcükler “eylem”; eylem soylu olmalarına karşın, cümlede ad ve sıfat gibi görev yapan, tümleç alabilen sözcükler “eylemsi” olarak adlandırılır. Sözcükler, kişi ve zaman ekleriyle çekimlenerek cümleleri oluştururlar. Cümle, bir yargı bildiren dilsel birimdir. Cümlelerin yüklem, özne, nesne (belirtili nesne ve belirtisiz nesne), tümleç (dolaylı tümleç ve zarf tümleci) gibi öğeleri bulunur. Cümleler yüklem türüne göre “ad cümlesi” ve “eylem (fiil) cümlesi”; yapılarına göre

“yalın (basit)” ve “bileşik” cümle; kuruluşuna göre “düz (kurallı)”, “devrik” ve “kesik” cümle; anlamına göre “olumlu”, “olumsuz” cümle, “soru”, “emir (buyruk)”, “ünlem” ve “dilek” cümlesi olmak üzere türlere ayrılır. Türkçedeki ekler “yapım ekleri” ve “çekim ekleri” olmak üzere ikiye ayrılır. Yapım ekleri bir sözcükten yeni sözcükler türetilmesini sağlarlar. Addan ad, addan eylem, eylemden ad, eylemden eylem yapan türlü ya- pım eklerine sahip olan Türkçe, bu yönüyle çok zengin ve işlek bir dildir. Çekim ekleri ise, sözcüğü başka öğelerle bağlı kılan ve anlamsal değişime yol açmayan eklerdir. Ad çekimi “çoğul ekleri”, “iyelik ekleri” ve “durum ekleri”yle; eylem çekimi “bildirme kipleri”, “dilek kipleri” ve “kişi ekleri”yle yapılır.

Gözden Geçir

- “Gecekondu, bilgisayar, çekyat, uyurgezer” sözcükleri Türkçe kökenli midir? Neden?
- “Bıçakla, sorma” sözcüklerinin vurguları hangi hecededir? Bu sözcüklerde hece vurgusunun değişmesine göre anlamda bir değişiklik oluyor mu?
- Ortaç (sıfat fiil) ile sıfat, ulaç (zarf fiil) ile zarf (belirteç) arasında ne gibi benzerlik ve farklılıklardan söz edilebilir?
- Cümlelerin temel ögeleri nelerdir?
- Cümle ögelerini hangi yolla buluruz?
- Bir cümlede en çok kaç yargı bulunabilir?
- Yapım ve çekim ekleri arasında ortak olanlar dikkatinizi çekti mi? Bir sözcükte bu ortak eklerden birini gördüğümüzde, bu ekin hangi işlevi karşıladığını nasıl anlayabiliriz?

Değerlendirme Soruları

1. Aşağıdaki sözcüklerden hangisi Türkçenin ses yapısına uygundur?

- a) moloz
- b) şaka
- c) illet
- ☒ d) yoğurt
- e) rumuz

2. “Bebek, İstanbul’un en gözde semtlerinden biridir.”, “Bebek ölümlerindeki artış endişe verici.” Bu iki cümlede altı çizili sözcüklerin hece vurgusu, sırasıyla hangi seçenekte verilmiştir?

- a) İlk hece, ilk hece
- ☒ b) İlk hece, ikinci hece
- c) İkinci hece, ilk hece
- d) İkinci hece, ikinci hece
- e) İlk hece, vurgusuz

3. Hangi sözcük büyük ünlü uyumuna uymadığı hâlde Türkçedir?

- a) zafer
- ☒ b) yeşilimtırak
- c) mavi
- d) bina
- e) kahvehane

4. “Gönlümü yayla yaptım Bingöl çobanlarına.” Bu cümle için hangisi söylenemez?

- a) Yapısına göre, yalın (basit) cümledir.
- b) Cümlenin yüklemi “yayla yaptım”dır.
- c) Kuruluşuna göre, devrik cümledir.
- d) Anlamına göre, olumlu cümledir.
- ☒ e) Yüklemin türüne göre, ad cümlesidir.

5. Hangi sözcükte yapım eki yoktur?

- ☒ a) evimizden

- b) okulunuz
- c) ölümlerden
- d) yolcudur
- e) azımsamak

6. Hangi seçenekte “bağlı cümle” yoktur?

- a) Duydum ki unutmuşsun gözlerimin rengini.
- ☒ b) Düşler mi ki şu burcu burcu kokan havada?
- c) Dinle de vazgeç.
- d) Sözlerinin bir etkisi olmuyor; çünkü düşünmeden konuşuyorsun.
- e) Yakup Kadri hep Ahmet Celal’in karamsar gözüyle bakar olaylara, kişilere; ama bu, söylenmesi yürek isteyen birtakım acı gerçekleri söylemesine engel olmaz.

7. Yapım ekleriyle çekim ekleri arasındaki fark, hangi seçenekte verilmiştir?

- a) Çekim ekleri büyük ünlü uyumuna uyar, yapım ekleri her zaman uymaz.
- b) Çekim ekleri yalnızca eylem ve adlara gelebilir, yapım ekleriyse her tür sözcüğe getirilebilir.
- ☒ c) Çekim ekleri sözcüğün kavramsal içeriğini, anlamını değiştirmez; ama yapım ekleri sözcüğe başka bir kavramsal içerik, başka bir anlam kazandırır.
- d) Kimi yapım ekleri çekim eklerinin türlü biçimde birleşmelerinden ortaya çıkmıştır.
- e) Türkçede çekim ekleri yapım eklerinden daha önemli bir işleve sahiptir.